

[2023] 2 एस. सी. आर. 881

भारत सरकार आणि इतर

वि.

मे.युनिअन कार्बाइड कॉर्पोरेशन आणि इतर

उपचारात्मक याचिका (सी) क्र. 2010 चा 345-347)

मार्च 14, 2023

[संजय किशन कौल, संजीव खन्ना, अभय एस. ओक, विक्रम नाथ आणि जे. के.

महेश्वरी, जे. जे.]

भोपाळ वायू दुर्घटना प्रकरण-तडजोडीची रक्कम वाढवण्याची मागणी करणाऱ्या
भारत सरकारने दाखल केलेल्या सुधारात्मक याचिका-आयोजित: भोपाळ गॅस
शोकांतिका प्रकरण - द्वारे भारत सरकार द्वारे दाखल केलेल्या उपचारात्मक
याचिका तडजोड रकमेमध्ये वाढ करण्याची मागणी - आयोजित: सध्याच्या
याचिका भारतीय संघाने १९ वर्षांनंतर दाखल केल्या होत्या.- मूळ तडजोडीचा मूळ
पाया म्हणजे पीडितांना वैद्यकीय मदत, पुनर्वसन उपाययोजना आदींच्या
माध्यमातून तात्काळ मदत देण्याची गरज. - तोडगा निघाला नसता तर

पीडितांसाठी तात्काळ निधी उपलब्ध झाला नसता - सुरुवातीच्या टप्प्यात तडजोडीत अंतिम फेरी गाठली गेली- ते पुन्हा सुरू करण्याचे प्रयत्न अयशस्वी ठरले - पुनर्विचार याचिका दाखल न करता आता केंद्र सरकारने क्युरेटिव्ह याचिका दाखल केल्या आहेत - पुढे, मान्य आहे की, तडजोड रक्कम वास्तविक गरजेपेक्षा जास्त असल्याचे आढळले -अशा प्रकारे, दावेदारांना भरपाई देण्यासाठी तडजोड रक्कम पुरेशी होती - रिझर्व्ह बँकेकडे ५० कोटी रुपये अवितरित पडून आहेत - डॉलर दराचा विनिमय दर वाढल्याने विनिमय दर सरकार च्या बाजूने काम करतो - सेटलमेंट रकमेवर काही व्याजही जमा झाले आहे - शिवाय पुनर्विचार निर्णयात कमतरता भासल्यास ती कमतरता भरून काढण्याची आणि संबंधित विमा योजना काढण्याची जबाबदारी केंद्र सरकारवर टाकण्यात आली होती - तथापि, अशी कोणतीही विमा पॉलिसी काढली गेली नाही - सरकार या बाबीकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही आणि नंतर यूसीसीवर अशी जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी प्रार्थना करू शकते - रिझर्व्ह बँकेकडे पडून असलेले ५० कोटी रुपये भारत सरकार १९८५ च्या कायद्यानुसार आणि त्याअंतर्गत तयार केलेल्या योजनेनुसार प्रलंबित दाव्यांची पूर्तता करण्यासाठी वापरणार आहे - 'टॉप अप' करण्यासाठी भारतीय संघाचा दावा तडजोड रकमेला कोणत्याही ज्ञात कायदेशीर तत्त्वाचा आधार नाही - उपचारात्मक

याचिका स्वीकारल्या नाहीत - भोपाळ गॅस गळती आपत्ती (दाव्यांची प्रक्रिया)
अधिनियम, 1985.

सुधारात्मक याचिका-आयोजित:सुधारात्मक याचिका ही सर्वोच्च न्यायालयाच्या अंतिम निर्णयाची फेरपरीक्षा करण्याशी संबंधित आहे, ज्याची पुनरावलोकन अधिकारक्षेत्राद्वारे आधीच फेरपरीक्षा झाली आहे. कोर्टाच्या अंतर्निहित अधिकाराचा वापर नक्कीच एक बाब म्हणून केला जाऊ नये-फेरविचार याचिका फेटाळल्यावर अंतिम ठरलेल्या आदेशावर पुनर्विचार करताना न्यायालयाने सावधगिरी बाळगली पाहिजे-तथापि, सध्याच्या प्रकरणात प्रकरणाचे स्वरूप लक्षात घेता, बचावात्मक याचिकांवर कायमस्वरूपी आक्षेप असूनही त्यांची छाननी करण्यात आली.

युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर. (1989) 3 एस. सी. सी 38:[1989] 3 एस. सी. आर. 128; युनियन कार्बाइड महामंडळ आणि इतर वि. भारतीय संघ आणि इतर (1991)4 एस. सी. सी 584:[1991] 1 पूरक.एस. सी. आर. 251; भोपाळ गॅस पीडित महिला उद्योग संघटना आणि अन्न वि.युनियन ऑफ भारत आणि ओआरएस. (2007) 9 एससीसी 707:[2007] 6

एससीआर 24; रूपा अशोक हुर्ता विरुद्ध अशोक हुर्ता आणि अन्न. (2002) ४
एससीसी 388:[2002] 2 एस. सी. आर. 1006; युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन
लिमिटेड वि.भारतीय संघराज्य (2006) 13 एस. सी. सी. 321

संदर्भित.न्यायनिर्णय

[1989] 3 एस. सी. आर 128	संदर्भित	परिच्छेद 6
[1991] 1 पूरक.एससीआर 251	संदर्भित	परिच्छेद 9
[2007] 6 एससीआर 24	संदर्भित	परिच्छेद 13
[2002] 2 एससीआर 1006	संदर्भित	परिच्छेद 23

दिवाणी अपील न्यायाधिकरण:क्यूरेटिव्ह याचिका (सी) क्रमांक 345-347,2010,
आर. पी. क्रमांक 229,1989, सी. ए. No.3187-3188,1988 आणि एसएलपी
(सी) क्रमांक 13080,1988.

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे आर. पी. (दि) 1989 चा क्रमांक 229 मधील
24.02.1989 तारखेच्या निर्णय आणि आदेशावरून. आणि आर. पी. 1989 चे
क्रमांक 623 आणि ६२४ च्या दिनांक १५/०२/१९८९ निर्णय आणि आदेशावरून

वेंकटरामणी, ए. जी., माधवी दिवाण, ए. एस. जी., सौरभ मिश्रा, ए. ए. जी.,
आर. बालसुब्रमियम, एस. वसीम ए. कादरी, हरीश एन. साळवे, रवींद्र श्रीवास्तव,
सिद्धार्थ लुथरा, संजीव सेन, संजय पारिख, नवीन आर. नाथ, वरिष्ठ अधिवक्ता.,
गुरमीत सिंग मक्कर, सुश्री चिन्मायी चंद्र, सुश्री श्रद्धा देशमुख, श्रीमती विजयलक्ष्मी
वेंकटरामणी, आनंद ए. वेंकटरामणी, विनायक मेहरोत्रा, चितवन सिंघल, मानसी
सूद, सोनाली जैन, अभिषेक कुमार पांडे, रमण यादव, नकुल चेंगप्पा के. के.,
आकृती ए. मनुबरवाला, श्रीकांत नीलप्पा तेरदल, करुणा नंदी, अपर्णा भट,
करिश्मा मारिया, निश्चल आनंद, राहुल नारायण, मुस्कान टिबरेवाला, अमनप्रीत
सिंग, रागिनी नागपाल, ईशान कार्की, संचित शिव कुमार, श्रीमती शिराझ
कंत्राटदार पटोडिया, आशिष सिंग, दिव्या शर्मा, जुही चावला, मयांक सिंघल,
सान्या शुक्ला, देवांगना सिंगउपस्थित पक्षकारासाठी

न्यायालयाने खालील आदेश पारित केला.

आदेश

1. भोपाळमधील मेसर्स युनियन कार्बाइड इंडिया लिमिटेडच्या (यापुढे 'यू. सी. आय. एल.' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या) मालकीच्या आणि संचालित कारखान्यातून प्राणघातक रासायनिक धूर बाहेर पडल्यामुळे 2 आणि 3 डिसेंबर

1984 च्या रात्री एक भयानक शोकांतिका घडली. या न्यायालयाने या सामूहिक आपत्तीला "त्याच्या परिमाणात आणि विध्वंसात अतुलनीय आणि स्वाभाविकपणे धोकादायक तंत्रज्ञानाच्या अमानवी प्रभावाचे एक भयानक स्मारक" असे संबोधले. भारतीय संघराज्याने या दुर्घटनेनंतर झालेल्या तडजोडीचा पुनर्विचार करण्याची मागणी करणारी सध्याची सुधारात्मक याचिका दाखल केली आहे.

सध्याच्या याचिकांची पार्श्वभूमी आणि दावे

2. पीडितांना मोबदला देण्यासाठी आणि उपाययोजनांच्या वितरणासाठी संस्थात्मक चौकट तयार करण्यासाठी, भोपाळ वायू गळती आपत्ती (दाव्यांची प्रक्रिया) कायदा, 1985 (यापुढे 'उक्त कायदा' म्हणून संदर्भित), भारत सरकारने 20.02.1985 वर लागू केला. यामुळे केंद्र सरकारला नुकसानभरपाईचा दावा करण्यास पात्र असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचे प्रतिनिधित्व करण्याचा आणि त्याऐवजी कृती करण्याचा विशेष अधिकार मिळाला. त्याने केंद्र सरकारला खटले किंवा इतर कार्यवाही सुरू करण्याचा आणि तडजोड करण्याचा अधिकारही दिला. परिणामी, भोपाळ वायू गळती आपत्ती (दाव्यांची नोंदणी आणि प्रक्रिया) योजना, 1985, या कायद्याच्या कलम 9 अंतर्गत प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून तयार करण्यात आली. या योजनेसाठी उक्त कायद्याच्या कलम 6 नुसार कल्याण

आयुक्तांकडे केलेले दावे दाखल करणे आणि त्यावर प्रक्रिया करणे ही कार्यपद्धती हाताळली गेली

3. त्यानंतर, युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशनच्या (यापुढे 'यू. सी. सी.' म्हणून संदर्भित) विरोधात न्यूयॉर्कच्या दक्षिणी जिल्ह्यासाठीच्या युनायटेड स्टेट्स जिल्हा न्यायालयात नुकसानभरपाईसाठी अनेक कारवाई करण्यात आल्या. यू. सी. सी. ही न्यूयॉर्कमधील एक महामंडळ होती, जिच्याकडे दुर्घटनेच्या वेळी यू. सी. आय. एल. मधील 50.9% समभाग होता. यु. सी. सी. ने फोरम नॉन कन्वीनियन्सच्या आधारावर न्यूयॉर्क न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राला विरोध केला आणि दावा केला की त्यांनी स्वतःला भारतीय न्यायालयांच्या अधीन केले आहे. न्यायाधीश कीनन यांनी दिनांक 10/06/1986 च्या आदेशानुसार ही याचिका मंजूर केली आणि भारतातील साक्षीदार आणि पुराव्यांसह अनेक घटकांच्या आधारे एकत्रित कारवाई फेटाळली. तथापि, आदेशात यू. सी. सी. चे विधान नोंदवले गेले आहे की ते भारताच्या न्यायालयांच्या अधिकारक्षेत्रात सादर करण्यास संमती देईल.

4. त्याचाच परिणाम म्हणून, भारतीय संघराज्याने भोपाळच्या जिल्हा न्यायाधीशांसमोर यू. सी. सी. च्या विरोधात खटला दाखल केला आणि सुमारे 3 कोटी 30 लाख अमेरिकी डॉलर्सच्या नुकसानभरपाईची मागणी केली. पीडितांना नुकसानभरपाईसाठी निधी उपलब्ध करून दिल्याबद्दल साशंक असल्याने युनियनने

यू. सी. सी. कडे अंतरिम नुकसानभरपाईची मागणी केली. या विनंतीवर जिल्हा न्यायाधीशांकडून अनुकूल विचार करण्यात आला, ज्यांनी 17.12.1987 वर अंतरिम आदेश पारित करून यू. सी. सी. ला . अंतरिम नुकसानभरपाई म्हणून 350 कोटी रुपये जमा करण्याचे निर्देश दिले . मात्र, यू. सी. सी. ने दाखल केलेल्या पुनरीक्षण याचिकेत ही रक्कम कमी करून मध्य प्रदेश उच्च न्यायालयाने दिनांक 04/04/1988 च्या आदेशानुसार 250 कोटी रुपये दिले.

5. या आदेशामुळे व्यथित होऊन, भारतीय संघराज्य आणि यू. सी. सी. या दोन्ही विरोधी पक्षांनी या न्यायालयासमोर एस. एल. पी. दाखल केल्या. त्या कार्यवाहीत पारित केलेल्या आदेशांच्या संदर्भात, पक्षकारांनी तडजोडीसाठी वाटाघाटी करण्याचा प्रयत्न केला, बहुधा न्यायालयाच्या थोड्याशा दबावासह. हा प्रयत्न यशस्वी झाला आणि यू. सी. सी. ने भोपाळ वायू दुर्घटनेशी संबंधित आणि त्यातून उद्भवलेल्या सर्व दाव्यांचा, हक्कांचा आणि जबाबदाऱ्यांचा निपटारा करण्यासाठी भारतीय संघराज्याला 47 कोटी अमेरिकी डॉलर्सची रक्कम देण्याचे मान्य केले. 14 आणि 15 फेब्रुवारी 1989 रोजी पारित झालेल्या या न्यायालयाच्या आदेशात तडजोडीच्या अटी ठरवण्यात आल्या होत्या. यावर काळजीपूर्वक विचार करण्यात आल्याचे या न्यायालयाने नमूद केले अनेक दिवसांनी न्यायालयासमोर तथ्ये आणि परिस्थिती मांडली पक्ष; याचिका, डेटा, कार्यवाहीशी संबंधित सामग्रीसह यू एस ए

. च्या न्यायालयांमध्ये, पक्षांमधील ऑफर आणि काउंटर ऑफर विविध कार्यवाहीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर, कायद्याचे गुंतागुंतीचे मुद्दे आणि वस्तुस्थिती उभी केली. तसेच मानवी दुःखांचे प्रचंड प्रमाण भोपाळ गॅस आपत्ती आणि तात्काळ प्रदान करण्यासाठी दबाव आणणारी निकड आपत्तीग्रस्तांना भरीव मदत, त्यामुळे हे निरीक्षण करण्यात आले की, रक्कम 470 दशलक्ष अमेरिकी डॉलर न्याय्य, आणि वाजवी असेल. हे ३१.०३.१९८९ रोजी किंवा त्यापूर्वी भरायचे होते आणि या प्रक्रियेतील सर्व दिवाणी व फौजदारी कार्यवाही बंद करण्यात येणार होती.

6. या न्यायालयाला तडजोडीचा आदेश देण्यास प्रवृत्त करणारी कारणे स्पष्ट करणारा एक तपशीलवार आदेश त्यानंतर 04.05.1989 वर मंजूर करण्यात आला, ज्याचा अहवाल युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर असा आहे. 1 आम्ही या आदेशाच्या काही पैलूंवर प्रकाश टाकू इच्छितो. या न्यायालयाने नमूद केले की तडजोडीला प्रेरित करणारा मूलभूत विचार ही तातडीच्या मदतीची सक्तीची गरज होती. भीषण आपत्तीमुळे निराधार झालेल्या हजारो लोकांच्या जगण्याचा प्रश्न असल्याने त्वरित उपाय करणे आवश्यक असल्याचे मानले जात होते. तडजोडीच्या प्रमाणाबाबत, या न्यायालयाने उक्त आदेशाच्या परिच्छेद 14 मध्ये एक चेतावणी जोडली. असे निरीक्षण नोंदवले गेले

होते की, यू. सी. सी. ने यापूर्वी 47 कोटी अमेरिकी डॉलर्सच्या थेट देय रकमेपेक्षा जास्त रकम प्रदान करण्याचा प्रस्ताव दिला होता, असा निष्कर्ष काढण्यासाठी न्यायालयासमोर काही मजकूर ठेवला गेला तर, परिणामी न्यायालय स्वतःहून कारवाई सुरू करेल, ज्यात तडजोड का बाजूला ठेवू नये हे पक्षांना दाखवणे आवश्यक असेल आणि पक्षांना त्यांच्या संबंधित मूळ पदांवर पाठवावे लागेल. त्यानंतर तडजोडीच्या रकमेच्या योग्यपणावर चर्चा सुरू झाली. या न्यायालयाने उच्च न्यायालयाच्या दिनांक 1 च्या आदेशातून उद्भवलेल्या तथ्यात्मक परिस्थितीचा संदर्भ दिला, ज्यामध्ये असे नोंदवले गेले होते की भारतीय संघराज्यानुसार, आपत्तीमुळे एकूण 2660 लोकांचा मृत्यू झाला आणि 30,000 ते 40,000 लोक गंभीर जखमी झाले. त्यावेळी सर्वोच्च न्यायालयासमोरची आकडेवारी सुमारे 3000 प्राणघातक प्रकरणे असल्याचे नमूद करण्यात आले होते आणि रुग्णालयाच्या नोंदींवरून पडताळण्याजोग्या गंभीर आणि गंभीर वैयक्तिक जखमांची संख्या सुमारे 30,000 होती. नुकसानभरपाईच्या रकमेचा अंदाज लावताना, या न्यायालयाने परिच्छेद 24 मध्ये खालील आधार दिला आहे, जो खालीलप्रमाणे आहे: न्यायनिवाड्याच्या माध्यमातून अचूक मूल्यांकनाच्या आधारे तर्कसंगततेच्या प्रश्नाचा अर्थ लावण्याची गरज नाही, असे मत व्यक्त करण्यात आले. त्याऐवजी, क्वॉंटम हा एक व्यापक आणि सामान्य अंदाज होता. अशा तडजोडीमुळे विलंब,

अनिश्चितता टाळता येईल की नाही आणि त्वरित भरणा सुनिश्चित होईल हे महत्त्वाचे होते. मृत्यूच्या प्रकरणांच्या आणि मोठ्या प्रमाणात भरपाई करण्यायोग्य वैयक्तिक दुखापतींच्या काही प्रथमदर्शनी निर्विवाद आकडेवारीवर पुढे जाणे न्यायालयाने योग्य मानले.

24. वैयक्तिक दुखापतीच्या प्रकरणांचा विचार करता, सुमारे 30,000 कायमस्वरूपी एकूण किंवा आंशिक अपंगत्वाची प्रकरणे असल्याचा अंदाज आहे. नुकसानभरपाई रु. 2 लाख ते रु. अपंगत्व एकूण किंवा अंशतः असल्याने आणि नंतरच्या पदवीनुसार प्रति व्यक्ती 50,000. ही ऐकटीच रु. 250 कोटी असेल . तात्पुरत्या एकूण किंवा आंशिक अपंगत्व भरपाईच्या आणखी 20,000 प्रकरणांमध्ये रु. 1 लाखांवरून रु. 25, 000 हे दुखापतींचे स्वरूप आणि व्याप्ती आणि तात्पुरत्या असमर्थतेची व्याप्ती आणि प्रमाण यावर अवलंबून असून त्यासाठी पुढील रु. 100 कोटी रुपयांची वाटणी करण्यात आली होती. पुन्हा, जास्तीत जास्त तीव्रतेच्या दुखापतींची शक्यता असू शकते, अशा परिस्थितीत रु. प्रति व्यक्ती 4 लाखांचा विचार करावा लागू शकतो. त्यापैकी सुमारे 2000 प्रकरणांसाठी अतिरिक्त 80 कोटी रुपयांची वाटणी करण्यात आली

होती. प्राणघातक प्रकरणांसाठी अंदाजे 500 कोटी रुपये आणि अशा गंभीर वैयक्तिक दुखापतींच्या 42,000 प्रकरणांमध्ये कायमस्वरूपी किंवा तात्पुरत्या स्वरूपाची एकूण किंवा आंशिक असमर्थता मागे सोडणे असे मानले जात होते.”

7. विशेष संस्थात्मक वैद्यकीय उपचारांसाठीही खर्च करण्यात आला (रु. 25 कोटी) आणि कायमस्वरूपी/तात्पुरती अपंगत्व नसलेल्या परंतु किरकोळ दुखापती, वैयक्तिक वस्तू गमावणे, पशुधन गमावणे इत्यादींच्या प्रकरणांसाठी तरतूद. (रु. 225 कोटी). समझोतायने निधीवर मिळणारे व्याज देखील विचारात घेतले गेले, ते जे 14 टक्के ते 14.5 टक्के होते.

8. उपरोक्त व्यापक वाटपाच्या पैलूवर, हे स्पष्टपणे दिसून आले की जरी एखादे विशिष्ट प्रकरण अशा व्यापक श्रेणींमध्ये असल्याचे आढळून आले असले तरी, दावेदाराला देय असलेल्या वास्तविक नुकसानभरपाईचा निर्णय या कायद्यांतर्गत अधिकार्यांनी करावा लागतो. तथापि, न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की जर मृत्यू किंवा अपंगत्वाच्या प्रकरणांची एकूण संख्या इतकी मोठी झाली की 'तडजोडीतील मूलभूत गृहितकांचा' प्रतिकार केला तर ते पुनरावलोकनाच्या अधिकारांचा वापर करण्यास मागेपुढे पाहणार नाहीत.

9. या प्रकरणातील पुढील फेरी ही खासगी पक्षांच्या पुनर्विलोकन दाखल करून तडजोड उघडण्याच्या प्रयत्नाशी संबंधित आहे, इतर गोष्टींबरोबरच या न्यायालयाच्या तडजोडीची नोंद करण्याच्या अधिकारांवर. घटनापीठाने युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन आणि इतर वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर मध्ये या प्रकरणाची तपासणी केली. एका चेतावणीसह तडजोडीचे समर्थन करण्यात आले. तडजोडीद्वारे फौजदारी दायित्वे मिटवणे योग्य नसल्याचे मानले गेले आणि त्यामुळे मूळ आदेशाच्या त्या पैलूचा आढावा घेण्यात आला. तडजोडीपर्यंत पोहोचण्याच्या गरजेबाबत, न्यायमूर्ती रंगनाथ मिश्रा, जे. (त्यावेळी ते होते) यांनी या न्यायालयाला मार्गदर्शन करणाऱ्या घटकांची तपशीलवार माहिती दिली. यू. सी. आय. एल. च्या माध्यमातून यू. सी. सी. ची भारतीय मालमत्ता सुमारे रु. त्यावेळी 100 कोटी. अशा प्रकारे, त्या रकमेपेक्षा जास्त असलेला कोणताही हुकूम अमेरिकेच्या न्यायालयांमध्ये अंमलात आणावा लागेल. जर असा हुकूम भारतातील प्रचलित कायद्याच्या आधारे निश्चित केला गेला असेल, म्हणजे संपूर्ण दायित्व (यू. एस. ए. मधील स्वीकृत आधारापेक्षा वेगळे, म्हणजे कठोर दायित्व); हा हुकूम योग्य प्रसंभाविक प्रक्रिया आधारावर आव्हान देण्यासाठी खुला असेल आणि तो अंमलात आणण्यायोग्य नसेल. या पैलूवर, बहुमताने दिलेल्या मुख्य निर्णयात, मूळ निर्णयात नोंदवल्याप्रमाणे, त्वरित दिलासा देण्याच्या गरजेसारख्या संतुलन साधणाऱ्या

घटकांवर भर देण्यात आला. सध्या आमच्यासमोर असलेल्या वादाचा विचार करता, नुकसानभरपाई अपुरी असल्याचे आढळून आल्यास कोणत्या मार्गाचे अनुसरण करावे लागेल याविषयीच्या न्यायालयाच्या निरीक्षणांना आम्ही सूचित करू इच्छितो. युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन आणि इतर वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर च्या परिच्छेद 198 मध्ये हे नमूद केले आहे, जे खालीलप्रमाणे आहे: या पैलूवर, बहुमताने दिलेल्या मुख्य निर्णयात, मूळ निर्णयात नोंदवल्याप्रमाणे, त्वरित दिलासा देण्याच्या गरजेसारख्या संतुलन साधणाऱ्या घटकांवर भर देण्यात आला.

"198. " काळजीपूर्वक विचार केल्यानंतर, आम्हाला असे दिसते की पीडितांना तडजोडीच्या लाभापासून वंचित ठेवणे शहाणपणाचे किंवा योग्य नसले तरी, हे सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे की तोडगा निधी सर्व विद्यमान दावेदारांच्या संदर्भात निर्धारित केलेल्या नुकसानभरपाईची पूर्तता करण्यासाठी अपुरा आढळल्यास, ज्या व्यक्तींनी निधी संपल्यानंतर त्यांचे दावे निश्चित केले असतील त्यांना स्वतःला वाचवण्यासाठी सोडले जाणार नाही. परंतु, सेटलमेंट फंडाच्या आकाराचा विचार करता अशी आकस्मिकता उद्भवू शकत नाही. जर ते उद्भवायचे असेल, तर पीडितांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्याचा वाजवी मार्ग म्हणजे एक कल्याणकारी राज्य म्हणून

आणि ज्या परिस्थितीत तोडगा काढला गेला होता, त्या परिस्थितीत,
जर काही कमतरता असेल तर ती भरून काढण्यात भारत संघ
अयशस्वी ठरत नाही असे मानणे. त्यानुसार आम्ही निर्णय घेतो
आणि जाहीर करतो."

10. पीडितांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी कल्याणकारी राज्य म्हणून भार भारतीय
संघराज्यावर पडेल, हे उपरोक्त गोष्टींवरून दिसून येईल. हे लक्षात घेण्यासारखे
आहे की, जे. अहमदी यांनी संघाच्या दायित्वाच्या या पैलूवर असहमती दर्शवली.
तथापि, स्वाभाविकपणे, बहुसंख्यांचे मत प्रचलित आहे.

11. पुनरावलोकनात नमूद केलेला आणखी एक पैलू म्हणजे भोपाळच्या
लोकसंख्येतील ज्या सदस्यांना धोका होता; आणि जे त्या वेळी लक्षणे नसलेले
आणि नुकसानभरपाईसाठी अर्ज न केलेले असले तरी भविष्यात लक्षणात्मक होऊ
शकतात. याव्यतिरिक्त, विषाक्ततेच्या संपर्कात आलेल्या मातांच्या न जन्मलेल्या
मुलांची काळजी घ्यावी लागत असे, जिथे अशा मुलांमध्ये नंतर जन्मजात दोष
विकसित होतात. अशा परिस्थितीसाठी, वैद्यकीय गट विमा संरक्षणाची कल्पना
करण्यात आली होती. हे युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन आणि इतर वि. युनियन
ऑफ इंडिया आणि इतर च्या परिच्छेद 207 मध्ये नमूद केले आहे, जे
खालीलप्रमाणे आहे:

"207. संभाव्य पीडितांच्या या आकस्मिक वर्गाला भरपाई देण्यासाठी भारतीय आयुर्विमेतर विमा महामंडळ किंवा भारतीय जीवन विमा महामंडळाकडून योग्य वैद्यकीय गट विमा संरक्षण मिळवून अशा आकस्मिक परिस्थितीची काळजी घेतली जावी असे आमचे मत आहे. विमा दायित्वासाठी कोणतीही वैयक्तिक उच्च आर्थिक मर्यादा नसेल. विमा क्षतितारणाचा कालावधी भविष्यात आठ वर्षांचा असावा. या गट विमा योजना समाविष्ट होणाऱ्या व्यक्तींची संख्या सुमारे एक लाखापेक्षा कमी नसावी. आपत्तीच्या वेळी भोपाळ शहरातील गंभीररित्या प्रभावित प्रभागांची लोकसंख्या लक्षात घेता आणि मागील वर्षातील जन्मदराच्या राष्ट्रीय सरासरीच्या आधारे आणि पाळत ठेवण्याच्या भविष्यातील कालावधीच्या आधारे, त्यानंतरच्या जन्मांद्वारे झालेल्या लोकसंख्येच्या वाढीचा विचार करता, हा आकडा वैद्यकीय वर्गीकरणाद्वारे प्रभावित झालेल्या व्यक्तींच्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीशी मोठ्या प्रमाणात जुळतो. विद्यमान आणि जन्मानंतरच्या भविष्यातील पीडितांच्या आकस्मिक वर्गाचा विचार करता, हे विमा क्षतितारण प्रत्यक्ष व्यवहारात तोडगा खुला ठेवण्यास मदत करेल. संभाव्य दावेदार दोन

श्रेणींमध्ये मोडतात: जे संपर्काच्या वेळी अस्तित्वात होते; आणि जे
अद्याप न जन्मलेले होते आणि ज्यांचे जन्मजात दोष एम. आय. सी.
विषाक्ततेसाठी वारशाने किंवा जन्मजातपणे शोधण्यायोग्य आहेत.

"

12. नुकसानभरपाई वेळेवर जमा करण्यात आली यात वाद नाही.

13. त्यानंतर, तोडगा काढण्यासाठी पीडितांच्या वतीने वेळोवेळी काही प्रयत्न केले
गेले. मात्र, भारतीय संघराज्याने याला विरोध केला आणि ते यशस्वी झाले नाहीत.
भोपाळ गॅस पीठ महिला उद्योग संघटना आणि अन्य विरुद्ध भारतीय संघ आणि
इतर हा अशा प्रकारचा सर्वात अलीकडचा प्रयत्न होता.. .

तडजोडीनंतर 19 वर्षांनी (म्हणजे 2010 मध्ये) या न्यायालयाच्या उपचारात्मक
अधिकारक्षेत्रांतर्गत दाखल केलेल्या याचिकेस आम्ही सामना करत अहोत. हे
लक्षात घेण्यासारखे आहे की युनियनने फेरविचार याचिका दाखल न करण्याचा
निर्णय घेतला ज्याची परिणती या न्यायालयाच्या दिनांक 02.05.1989 च्या
आदेशात झाली. नैसर्गिकरीत्या , सध्याच्या याचिकांना यू. सी. सी. ने तीव्र विरोध
केला आहे, तर पीडितांचे प्रतिनिधित्व करत असल्याचे नमूद केलेल्या गटांनी
उपचारात्मक याचिकांवर पिगीबॅक चालवण्याचा प्रयत्न केला आहे.15.

उपचारात्मक याचिका व्यापकपणे "तथ्ये आणि माहितीच्या चुकीच्या गृहितकामुळे" ठरवल्या जातात, ज्यामुळे तडजोडीचे प्रमाण कमी होते. अशा प्रकारे, याचिका अशी आहे की या 'तथ्यांच्या अपूर्णतेमुळे', विशेषतः पीडितांच्या संख्येच्या संदर्भात, तडजोडीलाच विकृत केले आहे. या आधारावर, या न्यायालयाद्वारे तडजोडीची रक्कम पुन्हा तपासली जाणे आवश्यक आहे. तरीसुद्धा, आपण हे लक्षात घेऊ शकतो की भारतीय संघराज्याला या वस्तुस्थितीची पूर्ण जाणीव होती की जर तोडगा पुन्हा उघडला गेला तर त्याचा परिणाम खटल्याचे पुनरुज्जीवन होईल, ज्यावर संघराज्याने दावा देखील केलेला नाही. भारतीय संघ सारामध्ये ज्याचा दावा करतो तो म्हणजे तडजोडीची वस्तुस्थिती कायम राखणे, परंतु विद्वान महाधिवक्ता श्री. आर. वेंकटरामणी यांनी केलेल्या प्रचारानुसार रक्कम वाढवणे असे .

16. याचिकांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे भारतीय संघाचे दावे तीन श्रेणींवर आधारित आहेत:

दावा-I: आक्षेपार्ह निर्णय आणि आदेशांमधील तथ्ये आणि माहितीच्या चुकीच्या आणि चुकीच्या गृहीतकामुळे खालील कारणांवर दावा:

(1) मृत्यू प्रकरणांच्या गणनेतील त्रुटी-न्यायालयाने नोंदवलेल्या मृत्यू प्रकरणांची अंदाजे संख्या 3,000 होती तर मृत्यूची वास्तविक संख्या 5,295 प्रकरणे आहे.

(2) तात्पुरत्या दुखापतीच्या प्रकरणांची गणना करण्यात चूक-न्यायालयाने नोंदवले की तात्पुरत्या अपंगत्वाच्या प्रकरणांची अंदाजे संख्या 20,000 होती तर तात्पुरत्या अपंगत्वाची वास्तविक संख्या 35,455 प्रकरणे आहे.

(3) किरकोळ दुखापतीच्या प्रकरणांच्या गणनेत त्रुटी-न्यायालयाने नोंदवले की किरकोळ दुखापतीच्या प्रकरणांची अंदाजे संख्या 50,000 होती तर किरकोळ दुखापतीची वास्तविक संख्या 5,27,894 प्रकरणे आहे.

(4) इतर प्रकरणे-विशिष्ट श्रेणींमध्ये (उदा. कायमस्वरूपी अपंगत्व, अत्यंत गंभीर दुखापती, मालमत्तेचे नुकसान आणि पशुधनाचे नुकसान), न्यायालयाने गृहीत धरलेली वास्तविक संख्या जास्त

असल्याचे आढळून आले आहे, परिणामी त्या श्रेणींमध्ये

नुकसानभरपाईची अतिरिक्त तरतूद करण्यात आली आहे.

17. या श्रेणी अंतर्गत दावा केलेली एकूण रक्कम उपचारात्मक याचिका दाखल करताना 675.96 कोटी होती . या न्यायालयाने दिनांक 11/10/2022 च्या आदेशाद्वारे उक्त तारखेपर्यंत उपलब्ध असलेल्या ताज्या आकडेवारीची विनंती केली. तो तपशील तक्त्याच्या स्वरूपात खाली दिलेला आहे.

प्रवर्ग	सर्वोच्च	प्रकर	प्रकर	आव	प्रकरण	प्रकरण	अतिरि
	न्यायालयाचा	णांची	णांच्य	श्यक	ांची	ांच्या	क्त
	दिनांक	संख्य	ा	अतिरि	संख्या	संख्येत	रक्कम
	४/५/१९८९ चा	ा	संख्ये	क्त	(३१/१	ील	(कोटी
	आदेश	(डिसें	त	रक्कम	०/२०२	फरक	मध्ये)
		बर	फरक	(31/1	२	(३१/१	(३१/१
		२०१	(डिसें	0/202	पर्यंत)	०/२०२	०/२०२
		०	बर	2		२	२
		पर्यंत	२०१०	रोजी)		रोजी)	रोजी)
		)	पर्यंत)				भरणे
							आव

									श्यक आहे
	A	B	C	D	E(A-D)	F(E x C)	G	H (A-G)	I(H x C)
मृत्यु	300 0	30	233 000	529 5	2295	5347	5479	2479	57.76
काय मचे अपंग त्व	300 00	25 0	830 00	490 2	- 250 98	- 208.3 1	5125	- 2487 5	- 206.4 6
तात्पुर ते अपंग त्व	200 00	10 0	500 00	354 55	1545 5	77.27	3434 3	1434 3	71.72
अत्यं त गंभीर	200 0	80	400 000	42	- 1958	- 78.32	23	-1977	- 79.08

प्रकर णे									
किर	500	10	200	527	4778	955.7	5277	4777	955.4
कोळ	00	0	00	894	94	9	27	27	5
जख									
मा									
माल	500	75	150	555	494	-	555	-	-
मत्तेचे	00		00		45	74.17		4944	74.17
नुकस								5	
ान									
जना	500	50	100	233	497	-	233	-	49-77
वरांचे	00		00		67	49.77		4976	
नुकस								7	
ान									
एकूण	205	72		574		975.9	5734		675.4
	000	5		376		6	85		5

18. तक्त्याचा शेवटचा स्तंभ भरण्यासाठी आवश्यक असलेली अतिरिक्त रक्कम दर्शवितो. मृत्यू आणि तात्पुरत्या अपंगत्वाच्या नुकसानभरपाईसाठी आवश्यक असलेल्या रकमेत वाढ झाली आहे, तर कायमस्वरूपी अपंगत्व आणि जास्तीत जास्त अ असलेल्या प्रकरणांसाठी आवश्यक असलेल्या रकमेतही घट झाली आहे.

891 युनियन ऑफ इंडिया अँड ओआरएस. विरुद्ध एम/एस. युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन अँड ओआरएस. अनेक प्रकरणे, तसेच मालमत्तेचे नुकसान आणि जीवितहानीसाठी देखील. उपलब्ध सामग्रीमुळे प्रकरणांच्या वर्गीकरणातील काही बदलांचा हा परिणाम असू शकतो. खरी वाढ किरकोळ दुखापतींमुळे झाली आहे, ज्यात असे म्हटले आहे की आवश्यक असलेली अतिरिक्त रक्कम रु. 955.45 कोटी. निःसंशयपणे, विविध सामाजिक कृती गटांनी दाखल केलेल्या निवेदनाच्या पार्श्वभूमीवर पीडितांना भरपाईची रक्कम वाढवण्याचा निर्णय भारत सरकारने 08.09.1992 वर घेतला होता.

दावा-II: मदत आणि पुनर्वसनाच्या उपाययोजनांसाठी राज्याने केलेल्या वास्तविक खर्चामुळे ₹1,743.15 कोटींचा दावा.

19. वरील दावा आणखी अद्ययावत करून रु. 4, 949.67 कोटी आहे.

दावा-III: दावा रक्कम ही पर्यावरणाच्या व्हासामुळे 315.70 कोटी आहे .

20. या श्रेणी अंतर्गत अद्ययावत रक्कम रु. 486.78 कोटी आहे .

21. तडजोडीनंतर अनेक वर्षांनी सुधारित रकमेचा दावा केला जात असल्याने, रुपयाचे अवमूल्यन, व्याज दर, क्रयशक्तीची समता आणि चलनवाढ निर्देशांक यासारखे अनेक पैलू विचारात घेतले पाहिजेत, असा दावाही भारत सरकार केला आहे. हे विचार पर्यायी पद्धतीने मांडण्यात आले होते आणि त्यांचा सारांश पुढील तक्त्यात दिला आहे:

पर्याय	दावा -I		दावा -II		दावा -III		एकूण	
	2010	2022	2010	2022	2010	2022	2010	2022
पर्याय-I	5786.07	8562.09	1743.15	4949.67	315.70	486.78	7844.92	13998.54
पर्याय-II	3298.69	7130.16	1743.15	4949.67	315.70	486.78	5357.54	12566.61
पर्याय-III	2939.36	6744.80	1743.15	4949.67	315.70	486.78	4995.21	12181.25

* वार्षिक LIBOR वर आधारित गणना

औद्योगिक कामगारांसाठी ग्राहक किंमत निर्देशांक (सी. पी. आय.) लागू करून गणना.

7 टक्के चक्रवाढ व्याज आधारित गणना.

यू. सी. सी. ची निवेदने

22. सुधारात्मक याचिकांना यू. सी. सी. ची बाजू मांडणारे ज्येष्ठ वकील हरीश साळवे यांनी तीव्र विरोध केला.

23. तडजोडीच्या दोन दशकांनंतर सुधारात्मक याचिकांच्या कायमस्वरूपीतेवर प्राथमिक आक्षेप होता. हे रूपा अशोक हुर्ला विरुद्ध अशोक हुर्ला आणि अन्न. मध्ये नमूद केलेल्या तत्वांचे उल्लंघन असल्याचे सादर करण्यात आले, ज्यामध्ये या न्यायालयाने त्याच्या उपचारात्मक अधिकारक्षेत्रासाठी अतिशय मर्यादित रूपरेषा निर्दिष्ट केल्या होत्या.

"51. तरीसुद्धा, आम्हाला असे वाटते की जर याचिकाकर्त्याने (1)

नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे उल्लंघन केले, कारण तो लवादाचा

पक्षकार नव्हता, परंतु निकालामुळे त्याच्या हितसंबंधांवर विपरित

परिणाम झाला, किंवा जर तो लवादाचा पक्षकार होता, तर त्याला

कार्यवाहीची नोटीस देण्यात आली नाही आणि प्रकरण त्याने नोटीस दिल्याप्रमाणे पुढे गेले आणि (2) कार्यवाहीत एखादा विद्वान न्यायाधीश विषय किंवा पक्षांशी असलेला त्याचा संबंध उघड करण्यात अयशस्वी झाला किंवा पक्षांना अभिनति बाळगण्याच्या भीतीसाठी वाव दिला आणि निकाल याचिकाकर्त्यावर विपरित परिणाम करतो, तर तो देयक न्याय म्हणून दिलासा मिळण्यास पात्र आहे.”

24. सध्याच्या उपचारात्मक याचिका यापैकी कोणत्याही निकषांखाली येत नाहीत, असे सादर करण्यात आले. यू. सी. सी. च्या वकिलाने रूपा अशोक हुर्रा, च्या परिच्छेद 52 च्या आधारे आणखी एक प्रक्रियात्मक कमतरता अधोरेखित केली, ज्यामध्ये याचिकाकर्त्याने हे स्पष्टपणे सांगणे आवश्यक आहे की सुधारात्मक याचिकेत नमूद केलेली कारणे पुनरीक्षण याचिकेत घेतली गेली होती आणि त्यानंतर प्रसाराद्वारे फेटाळली गेली. भारत सरकारने फेरविचार याचिका (याचिका) दाखल केलेली नसल्यामुळे, सुधारात्मक याचिका उंबरठ्यावर फेकल्या पाहिजेत.

25. प्रतिसादात, विद्वान महाधिवक्त्याने असा युक्तिवाद केला की त्याच्या उपचारात्मक अधिकारक्षेत्राच्या दृष्टीने नवीन मार्ग तयार करणे आणि स्वतःला रूपा

अशोक हुरामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या विद्यमान निकषांपुरते मर्यादित न ठेवणे हा या न्यायालयाचा विशेषाधिकार आहे.

देखभालक्षमतेवर

26. या प्राथमिक मुद्द्यावर, आम्ही नोंद घेऊ शकतो की एक सुधारात्मक याचिका या न्यायालयाच्या अंतिम निर्णयाच्या, विशेषतः ज्याची न्यायालयाच्या पुनरावलोकन अधिकारक्षेत्राद्वारे आधीच अशी फेरपरीक्षा झाली आहे, त्याच्या फेरपरीक्षेशी संबंधित आहे. या न्यायालयाचे पुनर्विलोकन अधिकारक्षेत्र स्वतःच इतके प्रतिबंधात्मक असल्याने, हे न्यायालय विस्तृत स्वरूपाचे उपचारात्मक अधिकारक्षेत्र तयार करू शकते हे स्वीकारणे आम्हाला कठीण वाटते.

27. या प्रकरणाच्या तथ्यांवर, आमच्या आधीच लक्षात आले आहे की जेव्हा तडजोड मुद्रित करणाऱ्या आदेशांविरुद्ध फेरविचार याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या, तेव्हा भारत सरकार त्याचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला. तथापि, त्यानंतर भारत सरकार ने तोडगा पुन्हा उघडण्यासाठी दाखल केलेल्या इतर सर्व अर्जांना विरोध केला. आम्हाला समजते की असे धोरण स्वीकारले गेले कारण भारत सरकारचा प्रयत्न तडजोडी बाजूला ठेवण्याचा नाही तर केवळ तडजोडीची रक्कम 'टॉप अप' करण्याचा आहे.

28. अशा प्रार्थनेला परवानगी देण्यात आणि उपचारात्मक याचिकांच्या माध्यमातून अशा खटला शैलीला दिलासा देण्यात आम्हाला खूप संकोच वाटतो. जरी **रूपा अशोक हुर्ला** मधील या न्यायालयाने उपचारात्मक याचिकेवर सुनावणी करता येईल अशा सर्व कारणांची गणना न करण्याचा निर्णय घेतला असला तरी, न्यायालयाने हे स्पष्ट केले की त्याच्या अंतर्निहित अधिकाराचा वापर निश्चितच एक विषय म्हणून केला जाऊ नये आणि फेरविचार याचिका फेटाळल्यावर अंतिम ठरलेल्या या न्यायालयाच्या आदेशावर पुनर्विचार करताना सावधगिरी बाळगली पाहिजे. तरीसुद्धा, आपल्यासमोर असलेल्या प्रकरणाचे स्वरूप पाहता, उपरोक्त प्राथमिक आक्षेपांव्यतिरिक्त, उपचारात्मक याचिकांची देखील तपासणी करणे योग्य ठरेल.

गुणवत्तेवर

29. उपचारात्मक याचिकांमधील दाव्यांच्या गुणवत्तेवरील आक्षेपांकडे वळत, यू. सी. सी. च्या वकिलांनी 47 कोटी अमेरिकी डॉलर (रु. जमा करण्यासाठी आवश्यक असलेले 750 कोटी रुपये) अशा प्रकारे जमा करण्यात आले होते आणि अशा प्रकारे, जर तोडगा बाजूला ठेवायचा असेल, तर त्याचा एकमेव परिणाम म्हणजे खटल्याचे पुनरुज्जीवन करणे. परिणामी, भारतीय संघराज्याला यू. सी. सी. चे दायित्व सिद्ध करण्यासाठी पुरावा सादर करणे आवश्यक असेल आणि यू. सी.

सी. ला भारत सरकारकडून व्याजासह 47 कोटी अमेरिकी डॉलर्स परत पाठवण्याचा अधिकार असेल.

30. खाजगी संस्थांकडून तोडगा निधी वाढवण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी 2007 साली सवादात्मक अर्जाद्वारे प्रयत्न करण्यात आल्याचे निदर्शनास आणून देण्यात आले. **भोपाळ गॅस पीठ महिला उद्योग संघटना** मधील या न्यायालयाने ही याचिका या आधारावर फेटाळली होती की, या समस्येचा निर्णय आधीच झाला असल्याने तडजोडीची फेरपरीक्षा करता येणार नाही. वैयक्तिक पीडित आणि संघटनांच्या संदर्भात, नुकसानभरपाईच्या रकमेबाबतच्या कोणत्याही तक्रारी या कायद्यांतर्गत स्थापन केलेल्या योग्य अधिकाऱ्यांसमोर मांडाव्या लागल्या. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की भारत सरकारने खाजगी पक्षांच्या याचिकेला विरोध केला होता आणि या न्यायालयासमोर भूमिका घेतली होती की दाव्यांचा न्यायनिवाडा करण्यात आला होता आणि उक्त कायद्यांतर्गत तयार केलेल्या योजना नुकसान भरपाई देण्यात आली होती.

31. सध्याच्या सुधारात्मक याचिका दाखल करण्यापूर्वी उपरोक्त प्रयत्न हा सर्वात अलीकडचा प्रयत्न होता. तथापि, यापूर्वीही, काही खाजगी संस्थांनी तडजोड फंडातून उरलेल्या अतिरिक्त रकमेच्या वितरणासाठी आंतर वैयक्तिक अर्ज दाखल केले होते. युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन लिमिटेड विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया

मधील या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे की सुमारे त्या तारखेपर्यंत तडजोड फंडातून 1,503.01 कोटी रुपये उपलब्ध होते आणि अशा प्रकारे ज्या व्यक्तींचे दावे निकाली काढण्यात आले होते त्यांना ही रक्कम प्रमाणानुसार वितरित करण्याचे आदेश दिले.

32. निधीच्या वाढीसाठी दोन कारणे असल्याचे दिसते-(अ) त्यावरील व्याज आणि (ब) अधिक महत्त्वाचे म्हणजे, अमेरिकी डॉलरच्या बाजूने विनिमय दरातील चढउतार. उलट्या दिशेने, म्हणजे रुपयाच्या बाजूने असलेल्या काल्पनिक चढउतारांचा यू. सी. सी. ला फायदा घेता आला नसता, हे सादर करण्यात विद्वान महाधिवक्ता बरोबर होते, हे आपण सांगण्यास घाई करू शकतो. तरीसुद्धा, वेळ निघून गेल्याने तोडगा निधी आणि त्यातून मिळणाऱ्या वितरणात लक्षणीय वाढ झाली, ही वस्तुस्थिती कायम आहे.

33. पुढे, यू. सी. सी. च्या विद्वान वकिलाने असा युक्तिवाद केला की या न्यायालयाच्या 14.02.1989 आणि 15.02.1989 या तारखेच्या आदेशांच्या भाषेत तडजोडीच्या सर्वसमावेशक स्वरूपाबद्दल कोणतीही शंका उरली नाही. यू. सी. सी. ने त्याच्या दायित्वाबाबत कोणताही निष्कर्ष न काढता तोडगा काढण्यास सहमती दर्शवली होती. यू. सी. सी. ची भारतीय मालकी म्हणजेच यू. सी. आय. एल. बंद करण्यात आली होती. तडजोडी वर अंतिम शिक्कामोर्तब म्हणून; यू. सी. सी. विरुद्ध

भविष्यात दाखल केलेला कोणताही खटला, दावा किंवा दिवाणी तक्रार भारतीय संघाकडून बचावली जाईल आणि तिचा निपटारा केला जाईल याची खात्री करण्याचे कर्तव्य या न्यायालयाच्या दिनांकित 15.02.1989 च्या आदेशाने भारत संघराज्य आणि मध्य प्रदेश राज्यावर लादले होते. हा तोडगा केवळ या आधारावर स्वीकारला गेला की तो एक संपूर्ण तोडगा होता, ज्यामुळे कोणत्याही कायदेशीर कार्यवाहीसाठी त्याचा संभाव्य संपर्क संपुष्टात आला.

34. असे आवाहन करण्यात आले होते की पुनरावलोकन निकालाने 'तडजोडीतील मूलभूत गृहितकांची' पुष्टी केली होती आणि फौजदारी कार्यवाही बंद करण्याचा पैलू वगळता तोडगा स्वतःच कायम ठेवण्यात आला होता. शिवाय, सध्याच्या उपचारात्मक याचिकांमध्ये उपस्थित केले जाऊ इच्छिणारे मुद्दे खरे तर खाजगी पक्षांनी दाखल केलेल्या फेरविचार याचिकांमध्ये उपस्थित केले गेले होते आणि शेवटी या न्यायालयाच्या दिनांकित 03.10.1991 च्या आदेशाद्वारे निर्णय घेण्यात आला.

35. अशा प्रकारे, असा युक्तिवाद करण्यात आला की भारतीय सरकारच्या दावा-1 चा सार, म्हणजे मृत्यू, दुखापती इत्यादींच्या गणनेतील त्रुटीमुळे, या न्यायालयाने आपल्या पुनरावलोकन निकालात प्रत्यक्षात संबोधित केले होते .ही न्यायालयाने लक्षणे नसलेल्या व्यक्तींच्या नंतर आजारी पडण्याच्या जोखमीचा विचार केला

होता आणि भारत सरकारला आठ वर्षांसाठी विमा क्षति तारण मिळवण्याचे आणि पीडितांना मोफत वैद्यकीय देखरेख आणि उपचार देण्याचे निर्देश दिले होते. तडजोड फंडातील कोणतीही तूट असल्यास, ती कमतरता पूर्ण करण्याची जबाबदारी कल्याण राज्य म्हणून भारत सरकार सोपवण्यात आली होती. श्री. साळवे यांनी यावर भर दिला की, प्रकरणाची गुंतागुंत आणि प्रदीर्घ, थकवणारा आणि अनिश्चित खटल्यांच्या संभाव्यतेपासून पीडितांचे संरक्षण करण्याची गरज लक्षात घेऊन, पर्याप्तता किंवा निष्पक्षतेच्या आधारावर प्रश्न विचारून तडजोडीचे फायदे कमी करणे धोकादायक ठरेल.

36. पुढे असा युक्तिवाद करण्यात आला की या न्यायालयाने संमत केलेला तडजोडीचा आदेश हा यू. सी. सी. च्या दायित्वावर किंवा देय भरपाईच्या प्रमाणावरील निर्णय नव्हता, कारण खटला कधीही सुनावणीला गेला नाही. दोन्ही पक्षांच्या संमतीशिवाय एकतर्फी तोडगा काढला जाऊ शकत नाही. भारत सरकार ने या तडजोडीविरोधात कोणताही आरोप किंवा तो बाजूला ठेवण्याचा कोणताही आधार समोर आणला नाही. तोडगा बाजूला ठेवण्याच्या परिणामांची युनियनला पूर्ण जाणीव होती आणि अशा प्रकारे, त्यांच्या याचिका सतडजोडी च्या रकमेत 'वाढ' करण्याच्या प्रार्थनेपुरत्या मर्यादित ठेवल्या.

37. चुकीचे झाले असे मानले जाऊ शकते अशी कोणतीही मूलभूत धारणा नाही यावर देखील भर देण्यात आला. वर पुनरुत्पादित केलेल्या तक्त्यात असे दिसून येईल की 'किरकोळ दुखापतींच्या' संदर्भात केवळ डोक्यामध्ये कोणताही मोठा बदल झाला होता. तथापि, या दुर्घटनेनंतर झालेल्या दुखापतींचे युनियनचे स्वतःचे वर्गीकरण आणि मोठ्या संख्येने व्यक्तींपर्यंत मदत पोहोचवण्याच्या त्यांच्या निर्णयामुळे हे घडले. हे केवळ संघाकडे उपलब्ध असलेल्या मोठ्या रकमेमुळेच शक्य झाले, जे या न्यायालयाने आपल्या दिनांकित 19.05.2004 च्या आदेशात रु. 500 कोटींपेक्षा जास्त निधी उपलब्ध असल्याचे नमूद केले होते यावरून स्पष्ट होते. 1, 500 कोटी रुपये आरबीआयकडे उपलब्ध आहेत आणि परिणामी ते प्रमाणानुसार वितरित केले जातात. कल्याण आयुक्तांनी नोंदवले होते की, पहिल्या टप्प्यात 1,548.95 कोटी रुपये भरल्यानंतर, आणखी 1,509.14 कोटी रुपये प्रमाणानुसार वितरित करण्यात आले होते. अशा प्रकारे, पीडितांना एकूण 3,000 कोटी रुपयांहून अधिक रक्कम देण्यात आली होती.

38. खरे तर, विद्वान महाधिवक्त्याने आमच्यासमोर कबूल केले आहे की पीडितांची काळजी घेण्यासाठी भारतीय आरक्षित करणे बँकेकडे अजूनही 50 कोटी रुपये पडून होते.

39. आम्ही लक्षात घेऊ शकतो की हस्तक्षेप करणाऱ्यांनी, जे पीडितांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या संघटना आहेत, त्यांनीही अशाच प्रकारचे युक्तिवाद केले आहेत आणि तडजोडीची रक्कम वाढवण्याची त्यांची प्रार्थना देखील आहे. संजय पारेख, विद्वान ज्येष्ठ वकील, वाढीची मागणी करताना, विद्वान महाधिवक्त्याच्या युक्तिवादांचे प्रतिबिंब असल्याचे दिसून आले. याव्यतिरिक्त, त्यांनी रुग्णालयात उपचार घेतलेल्या पीडितांच्या फायद्यासाठी वैद्यकीय नोंदींचे डिजिटायझेशन करण्याची प्रार्थना केली जेणेकरून त्यांच्या दुखापतींचे योग्य मूल्यांकन करता येईल. हा पैलू मात्र मध्य प्रदेश उच्च न्यायालयासमोर प्रलंबित असल्याचे म्हटले जाते.

विश्लेषण

40. दोन्ही बाजूंनी मांडलेल्या युक्तिवादांवर आम्ही आमाचा चिंताजनक विचार व्यक्त केला आहे. या भीषण दुर्घटनेतील पीडितांबद्दल आम्हाला सहानुभूती असली तरी, कायद्याच्या निश्चित तत्त्वांकडे, विशेषतः उपचारात्मक टप्प्यावर, आम्ही दुर्लक्ष करू शकत नाही. पीडितांबद्दलची केवळ सहानुभूती आपल्याला रामबाण उपाय

शोधण्यास सक्षम करत नाही; विशेषतः वादाचे स्वरूप आणि ज्या विविध प्रसंगी या न्यायालयाने तडजोडीसाठी ते पाहताना आपले मन लावले आहे

41. वैद्यकीय मदत, पुनर्वसनाच्या उपाययोजना, सुविधांची उभारणी इत्यादींद्वारे पीडितांना त्वरित मदत करण्याची गरज हा मूळ तडजोडीचा आधार होता. या न्यायालयाने प्रत्येक टप्प्यावर याचे स्पष्टपणे निरीक्षण केले आहे; मग ते तडजोड मुद्रित करणाऱ्या आदेशांमध्ये असो, त्यामागील कारणांचा तपशील देणारा आदेश असो आणि फेरविचार निकाल असो. त्यामुळे हस्तक्षेप करणाऱ्यांचे वकील करुणा नंदी यांनी 'मध्यरात्रीचा तोडगा' निघाला, ज्यायोगे या न्यायालय आणि केंद्र सरकारमध्ये फसवणूक झाली, असा खटला तयार करण्याच्या प्रयत्नांचे आम्ही कौतुक करत नाही. तोडगा काढण्याच्या पैलूबाबत न्यायालय स्पष्टपणे व्यग्र होते आणि अनेक बैठका आणि सुनावणीच्या फेऱ्यांनंतर असे आढळून आले की ही सर्वात योग्य कृती होती.

42. पर्याप्ततेच्या पैलूवर, आपण वास्तविक परिस्थितीची देखील नोंद घेतली पाहिजे जी युनियनच्या आकड्यांनुसारच उद्भवते. किरकोळ दुखापतींची प्रकरणे वगळता, तडजोडीची रक्कम प्रत्यक्षात जास्त होती, जे वरील पुनरुत्पादित केलेल्या तक्त्यावरून स्पष्ट होते. किरकोळ दुखापतींच्या मुद्द्याचा विचार करता, 1998 च्या दिवाणी अपील क्र. 3187-88 मधील आय. ए. क्र. 48-49/2004 मधील

युनियनच्या स्वतःच्या प्रतिज्ञापत्रातून असे दिसून येते की दुखापतीच्या प्रकरणांमध्ये, रु. 50, 000 ते रु. 4 लाख (मूळ आणि प्रो रेटा नुकसान भरपाई) आणि अतिरिक्त रु. त्या दुर्दैवी रात्री भोपाळच्या वायू बाधित भागात केवळ उपस्थिती असल्याच्या प्रकरणांमध्ये 50,000 रुपये दिले गेले. या प्रतिज्ञापत्रात असेही मान्य करण्यात आले आहे की सर्व श्रेणींसाठी नुकसानभरपाईची रक्कम वरच्या बाजूला वाटप करण्यात आली होती आणि उरलेल्या रकमेचे प्रमाणानुसार वितरण केल्यानंतर, नुकसानभरपाईचा एकूण दर प्रत्यक्षात ते दुष्पट झाले आहे. आमच्यासाठी हे सांगणे पुरेसे आहे की विद्वान महाधिवक्त्याच्या मते, भारतीय आरक्षित करणे बँकेकडे 50 कोटी रुपये शिल्लक आहेत.

43. डॉलरच्या दराचा विनिमय दर वाढल्याने विनिमय दराने युनियनच्या बाजूने काम केले या वस्तुस्थितीची आम्हाला जाणीव आहे. तडजोडीच्या रकमेवर काही व्याजही आले. यामुळे संघराज्याला दावेदारांसाठी अधिक आरोग्यदायी वाटप करण्याची मुभा मिळाली आहे. 44. अशा घटना घडतात तेव्हा कोणतीही रक्कम खरोखर पुरेशी नसते याची आम्हाला जाणीव आहे. तरीसुद्धा, आर्थिक निर्धारण होणे आवश्यक होते आणि सामान्य कायद्याला ज्ञात असलेली एकमेव नुकसान भरपाईची यंत्रणा म्हणजे एकरकमी तोडगा. पर्यायी पर्यायाच्या तुलनेत हे अधिक श्रेयस्कर मानले गेले, ज्याद्वारे खटला केव्हा संपेल हे जाणून घेण्याच्या वाजवी

अपेक्षेशिवाय खटला चालवण्याची परवानगी दिली जाईल. हा निर्णय अर्थातच पुढील अपील आणि अंमलबजावणीच्या प्रक्रिया अधीन असेल, विशेषतः यू. सी. आय. एल. ची भारतातील मालमत्ता सुमारे रु. 100 कोटी. तोडगा निघाला नसता तर पीडितांसाठी तात्काळ निधी उपलब्ध झाला नसता. तडजोडीपर्यंत पोहोचताना या सर्व घटकांचा या न्यायालयावर परिणाम झाला.

45. ज्या ठिकाणी अपील करण्याची शक्यता पुरवली गेली होती, त्या कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेद्वारे आयुक्तांनी सर्व दाव्यांचा न्यायनिवाडा केला आहे, ही युनियनची स्वतःची भूमिका आहे. पुढे, या न्यायालयाच्या दिनांक 19/078/2004 च्या आदेशात संपलेल्या कार्यवाहीत हे मान्य केले गेले आहे की तडजोडीची रक्कम वास्तविक गरजेपेक्षा जास्त असल्याचे आढळून आले आणि अशा प्रकारे दावेदारांना "कायद्यानुसार त्यांना वाजवीपणे देण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईपेक्षा जास्त नुकसान भरपाई देण्यात आली होती". यामुळे दावादारांना भरपाई देण्यासाठी तडजोडीची रक्कम पुरेशी होती या स्थितीला बळकटी मिळते.

46. खासगी पक्षांच्या प्रयत्नांना विरोध केल्यानंतर तोडगा पुन्हा उघडण्याची मागणी करणाऱ्या सध्याच्या सुधारात्मक याचिका युनियनने दाखल केल्या आहेत. टंचाईच्या बाबतीत उद्भवणारी परिस्थिती पुनरावलोकन निकालात स्पष्टपणे दर्शविली गेली होती, म्हणजे एक कल्याण राज्य म्हणून कमतरता भरून काढण्याची

आणि संबंधित विमा पॉलिसी काढण्याची जबाबदारी भारती सरकार ठेवण्यात आली होती. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, अशी कोणतीही विमा पॉलिसी घेण्यात आलेली नाही, अशी माहिती आम्हाला देण्यात आली आहे. हा भारत सरकार चा घोर निष्काळजीपणा आहे आणि फेरविचार निकालात दिलेल्या निर्देशांचा भंग आहे. युनियन या पैलूवर निष्काळजी राहू शकत नाही आणि नंतर यू. सी. सी. वर असे दायित्व निश्चित भरपाई करणोठी या न्यायालयाकडे विनंती करू शकत नाही.

47. युनियन ऑफ इंडियाच्या 'टॉप अप' च्या दाव्याला कोणत्याही ज्ञात कायदेशीर तत्त्वामध्ये कोणताही पाया नाही. एकतर तोडगा वैध असेल किंवा फसवणुकीमुळे तो दूषित झाला असेल अशा प्रकरणांमध्ये तो बाजूला ठेवावा लागेल. युनियनने अशा कोणत्याही फसवणुकीची विनंती केलेली नाही आणि त्यांचा एकमेव युक्तिवाद अनेक पीडित, जखमी आणि खर्चाशी संबंधित आहे ज्याचा तोडगा काढण्याच्या वेळी विचार केला गेला नव्हता. दावे 2 आणि 3 या शीर्षकाखाली विशेषतः अशी कोणतीही याचिका नाही जी स्वीकारार्ह असल्याचे म्हटले जाऊ शकते किंवा ज्याची तडजोडीच्या टप्प्यावर कल्पना केली जाऊ शकत नाही. लोकांच्या पुनर्वसनासाठी वैद्यकीय सुविधा वाढवाव्या लागतील आणि पर्यावरणाचा न्हास होणारच हे माहीत होते. खरे तर, हा यू. सी. सी. चा आरोप आहे की केंद्र आणि राज्य सरकारांनी साइटचे सक्रियपणे निर्जंतुकीकरण किंवा विघटन केले

नाही, ज्यामुळे समस्या वाढली आहे. कोणत्याही परिस्थितीत, तडजोड रद्द करण्याची मागणी करण्यासाठी हा आधार असू शकत नाही, विशेषतः कारण तडजोडीचा तोडगा तातडीने गाठणे आवश्यक होते. भारतीय अनुच्छेद 142 अंतर्गत तडजोडीची रक्कम 'वाढवण्याची' एक कालनिर्णयी पथ विश्लेषण तयार केली जावी, असा विद्वत्तापूर्ण महाधिवक्त्याचा प्रतिसाद आहे. आम्हाला विश्वास आहे की यू. सी. सी. वर सुरुवातीला मान्य केल्यापेक्षा जास्त दायित्व लादण्याची ही योग्य कृती किंवा कालनिर्णयी पथ विश्लेषण नसेल.

48. या घटनेनंतर दोन दशकांहून अधिक काळ हा मुद्दा उपस्थित करण्यासाठी युनियन कोणतेही कारण देऊ शकले नाही याबद्दल आम्ही तितकेच असमाधानी आहोत. जरी प्रभावित व्यक्तींची संख्या पूर्वी विचार केल्यापेक्षा जास्त असल्याचे गृहीत धरले तरी, अशा दाव्यांची पूर्तता करण्यासाठी अतिरिक्त निधी उपलब्ध राहिला. कल्याण आयुक्तांनी प्रत्यक्षात आपल्या दिनांक 31/01/2009 च्या आदेशात असे म्हटले आहे की, मोटार वाहन अपघाताच्या दाव्यांच्या तुलनेत नुकसानभरपाईच्या सुमारे सहा पट रक्कम पीडितांना वितरित करण्यात आली आहे. 1989 मध्ये तडजोडीच्या वेळी प्रचलित असलेल्या रुपयाच्या तुलनेत डॉलरच्या रूपांतरण मूल्यातील चढउतारामुळे त्यांच्या दाव्याच्या रकमेत वाढ करण्याची मागणी करणाऱ्या संस्थांनी दाखल केलेल्या अर्जात हा आदेश आला. भोपाळ वायू

गळती आपत्ती (दाव्यांची प्रक्रिया) कायदा, 1985 आणि त्याअंतर्गत तयार केलेल्या योजना प्रलंबित दावे असल्यास, त्यांची पूर्तता करण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे असलेल्या 1 कोटी रुपयांच्या रकमेचा वापर भारत सरकार करेल.

49. वाद बंद करणे हा देखील एक अतिशय महत्त्वाचा पैलू आहे. भारतीय न्यायव्यवस्थेला भेडसावणाऱ्या परिस्थितीच्या संदर्भात हे अधिक खरे आहे, जिथे विलंब जवळजवळ अपरिहार्य आहे. सध्याच्या दाव्यासारख्या अपकृत्य दाव्याच्या संदर्भात ही चिंता आणखी वाढवली जाईल- जर प्रत्येक दावेदारासाठी पुरावे सादर केले गेले तर यामुळे यूसीसीच्या बाजूने आशेचा पेटारा उघडेल आणि केवळ लाभार्थ्यांचे नुकसान होईल. या पैशाची गरज तीन दशकांनंतर नव्हे तर दुर्घटनेनंतर लगेचच होती.

50. अशा प्रकारे, तडजोडीद्वारे प्रारंभिक टप्प्यावर अंतिम स्थिती गाठली गेली. ते पुन्हा उघडण्याचे प्रयत्न अयशस्वी ठरले. आता भारत सरकारने फेरविचार याचिका दाखल न करता सुधारात्मक याचिका दाखल केल्या आहेत. आमच्यापुढे जे खाजगी पक्ष येथे आहेत ते युनियनच्या पट्ट्यांवर स्वार होण्याचा प्रयत्न करतात. ही अशी गोष्ट आहे जी आपण मान्य करू शकत नाही.

निष्कर्ष -

51. अशा प्रकारे आमचे असे मत आहे की वरील सर्व कारणांमुळे सुधारात्मक याचिकांवर विचार केला जाऊ शकत नाही आणि अशा प्रकारे आम्ही पक्षांना त्यांचा स्वतःचा खर्च उचलण्यास सोडून ते फेटाळतो.

दिव्या पांडे

याचिका फेटाळल्या.

(साहाय्य शेवाली मोंगा, LCRA)

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X